

ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Іванна Бабинець, Юрій Остапець

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ (1991–2004 РР.)

Угорці – автохтонний етнос, що компактно проживає в Берегівському, частині Ужгородського та Виноградівського районів Закарпатської області України. Автохтонність означає, що, проживаючи більше тисячі років на цій території, угорці представляють корінних, місцевих жителів Закарпаття. Вони адаптувалися до природно-екологічної ніші краю, є його патріотами, плекають традиції рідного етносу та цінують рідну мову. Тобто, умови компактного проживання сформували основні пріоритети національної та конфесійної ідентичності угорців Закарпаття. Саме тому і донині угорці є найчисельнішою національною меншиною у Закарпатській області.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. країни Центральної та Східної Європи опинилися у вирі національно-політичного та етнокультурного ренесансу. Угорська національна меншина, яка компактно проживає в Закарпатській області України, постала перед новими перспективами суспільно-політичного та духовно-культурного буття.

Дванадцятилітній досвід державності виявився плідним для оптимізації, насамперед, етнокультурного життя угорців Закарпаття. Вони розбудували національну систему освіти та виховання, створили численні національно-культурні товариства, володіють угорськомовними засобами масової інформації (преса, радіо, телебачення) тощо.

Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території Закарпаття проживає 151,5 тис. угорців (12,1% населення)

з 156,6 тис. у межах всієї України (0,3% всього населення України)¹. Отже, угорці і надалі займають перше місце серед найбільш чисельних національних меншин Закарпаття. Характерним для угорців України є те, що вони слабо інтегровані в український соціум, добре зберігають свої традиції, культуру, мову. Тут доречно згадати вислів голови Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) М.Ковача, що “угорці Закарпаття націлені на те, щоб відіграти власну посередницьку роль між українським і угорським народом, і тому основне завдання для них – щоб два народи зрозуміли один одного. У нас, тутешніх угорців, є подвійна місія: нам потрібно знайти собі місце, як громадянам України, а з культурницької точки зору – прив’язуватися до історичної батьківщини”².

НайбільшакількістьугорцівпроживаєуБерегівському(76,14% населення всього району), Ужгородському (33,36%) та Виноградівському (26,17%) районах. Значна частка угорців мешкає на Мукачівщині (12,7%)³. Угорці компактно проживають насамперед у селах, яким зовсім недавно повернули колишні назви, що були українізовані у радянські часи. У Берегівському районі це села – Батьово (Bátyú), Астей (Asztély), Бене (Bene), Берегдйда (Beregdeda), Берегуйфолу (Beregújfalu), Четфалва (Csetfalva), Галабор (Halábor), Чонкапопі (Csonkapi), Гут (Gut), Горонглаб (Harangláb), Гетен (Hetyen), Яноші (Jánosi), Косонь (Kaszony), Кідьовш (Kigyós), Мала Бийгань (Kisbégány), Велика Бийгань (Nagybégány), Вари (Vári), Шом (Som), Запсонь (Zápszony) та ін. Саме в угорських селах Берегівщини традиційно зберігається рідномовна ідентичність. Угорське населення Ужгородського та Виноградівського районів також проживає переважно в селах. В Ужгородському районі – Тийглаш (Téglás), Тисоартелек (Tiszaártelenek), Сюрте (Szürte), Палло (Palló), Паладь-Комарівці (Palágy-Komoróc), Гомок (Homok), Гелмец (Korláthelmecek), Малі Селменці (Kisszelmec), Кетергийнь (Ketergény), Есень (Eszeny), Ботфолво (Botfalva), Батфо (Bátfa) та ін. У Виноградівському – Ботар (Batár), Чома (Csoma), Фертившолмаш (Fertőszalmás), Форголань (Forgolány), Пийтерфолво (Péterfalva), Неветленфолу (Nevetlenfalu), Тисобикинь (Tiszabökény) та ін.

Скорочення частки угорського населення відбулось в Тячівському, Хустському, Рахівському районах, на Свалявщині та Іршавщині.

Десятки представників угорської національності залишилися на Воловеччині, Перечинщині, Великоберезнянщині, Міжгірщині.

Захищати права угорців в Україні покликані законодавчі акти Української РСР кінця 80-х рр. та незалежної України початку 90-х рр., які по праву вважалися одними з тих, в яких найбільш повно віддзеркалені права національних меншин. Зокрема, це – Закон Української РСР “Про мови в Українській РСР” (1989 р.)⁴, Декларація про державний суверенітет України (1990 р.)⁵, Декларація прав національностей України (1991 р.)⁶, Закон України “Про національні меншини в Україні” (1992 р.)⁷, українсько-угорська Декларація про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин (1991 р.). Питанням захисту прав національних меншин приділено значну увагу і в Договорі про основи добросусідства та співробітництва між Україною й Угорською Республікою від 6 грудня 1991 р.⁸.

Зокрема, в Декларації про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин обидві країни визнали, що вони поважають основні права і свободи національних меншин. Важливим пунктом документа є зобов’язання України і Угорщини створити для національних меншин такий статус, який забезпечував би їм ефективну участь у державних справах. Згідно з цим принципом меншинам можуть надаватися права різного рівня культурної автономії, а також права на адміністративно-територіальну автономію⁹.

На основі Декларації була створена змішана комісія з представників державних установ і національних меншин двох країн. Повноваження і склад змішаної комісії було визначено у відповідному міжурядовому Протоколі (ст. 16), що додавався до Декларації¹⁰. Аналіз протоколів засідань комісії свідчить, що угорська її частина більш активно висуває для обговорення проблеми угорської національної меншини в Україні, ніж українська.

Зазначена Декларація, а також інші нормативно-правові документи про національні меншини створили юридичні підстави для Берегівської районної ради народних депутатів Закарпатської області у вересні 1991 р. прийняти рішення “Про проведення референдуму по утворенню угорського автономного округу в адміні-

стративних межах Берегівського району”. На місцевому референдумі, який відбувся одночасно із Всеукраїнським референдумом про державну незалежність України та виборами Президента України 1 грудня 1991 р., позитивну відповідь на запитання: “Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?” дали 43482 виборці, що становило 81,4% дорослого населення району¹¹. Із метою практичної реалізації результатів референдуму керівництво району та залучені фахівці розробили проект Закону України “Про Угорський автономний територіальний округ” (УАТО)¹². Проект Закону визначав УАТО як адміністративно-територіальне утворення у складі Закарпатської області України, який має особливий правовий статус, що ґрунтується на таких принципах: 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів УАТО. Стаття 7 Проекту передбачала використання угорської мови на рівні з державною українською мовою в роботі державних, громадських органів, підприємств, установ і організацій Округу. Спеціальна норма проекту була присвячена гарантованому представництву Округу у Верховній Раді України та у Закарпатській обласній раді.

Проект Закону був схвалений районною радою і отримав схвальні відгуки фахівців. Та не зважаючи на це, документ не був внесений на розгляд Верховної Ради України ні Закарпатською обласною радою, ні народними депутатами від Берегівського виборчого округу. Наприкінці 1992 р. питання автономного округу не дістало підтримки в обласній раді¹³.

Важливим для дослідження суспільно-політичного розвитку угорської національної меншини є аналіз участі угорців у виборах до Верховної Ради України та місцевих органів влади, оскільки компактність проживання угорців робить їх вагомим політичним силою на виборах. У 1994 р. угорці від Берегівського виборчого округу обрали народним депутатом України відомого політичного діяча М.Товта. На парламентських виборах 1998 р. Центральною Виборчою Комісією (ЦВК) був утворений 72 виборчий округ з центром у м. Берегові, більшість виборців у якому є угорці. У виборчі

бюлетені на вибори до Верховної Ради України ЦВК були внесені прізвища 16 кандидатів. Головними претендентами на отримання депутатського мандату стали М.Ковач, голова ТУКЗ, та М.Товт, народний депутат попереднього скликання від Берегівського виборчого округу. За результатами голосування перемогу здобув М.Ковач, набравши 35170 голосів виборців (29,27%).

Головними претендентами на депутатський мандат у цьому окрузі в 2002 р. були М.Ковач, народний депутат України, голова Товариства угорської культури Закарпаття, та І.Гайдош, голова Берегівської районної адміністрації, член СДПУ(о), а з 2002 року ще й голова Демократичної спілки угорців України. Результати волевиявлення громадян у цьому виборчому окрузі були оприлюднені останніми в Закарпатській області. Перемогу за результатами голосування здобув І.Гайдош. Але результати виборів в окрузі були сфальсифіковані. Нині можна сказати, що Берегівський виборчий округ був один із тих виборчих округів України, у якому в 2002 році відпрацьовувалися маніпулятивні політтехнології, які пізніше будуть використані в м.Мукачево, на президентських виборах 2004 року (невизнання дійсними результатів, де переміг опонент, переписування результатів голосування і тд.). Внаслідок цього СДПУ (о), яка підтримувала І.Гайдоша, отримала лише 1 депутатський мандат в шести виборчих округах. Адмінресурс почав діяти в окрузі, починаючи з утворення виборчих округів, коли до 72-го Берегівського округу не були включені ряд угорських сіл, де мав перемогти М.Ковач. Голова Територіальної виборчої дільниці відкрито агітував за І.Гайдоша. Підготовлений був двійник М.Ковача, який набрав 8 тис. голосів і посів 3 місце за результатами виборів. У кінцевому результаті вибори на 4 дільницях, де виграв М.Ковач з перевагою в 1219 голосів, були визнані недійсними. Показовим було також те, що у мажоритарному окрузі кількість виборців була на 8462 чоловіки меншою, ніж при голосуванні за партійні списки. Після перерахування були знайдені 5122 бюлетені, але всі вони виявилися недійсними. А загалом по округу недійсними були визнані 15404 бюлетені (для прикладу, в 70 окрузі недійсних було – 6271, 71 – 8250, 73 – 7204, 74 – 6452, 75 – 6577). Так І. Гайдош здобув перемогу всього в 1176 голосів¹⁴.

Партії, які подолали чотирьохвідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатті, набрали у цьому окрузі таку кількість голосів: ВБ В.Ющенко “Наша Україна” – 23,06%, СДПУ(о) – 16,31%, ВБ “За єдину Україну” – 11,39%, КПУ – 5,19%, ВБ ПП “Виборчий блок Ю.Тимошенко” – 3, 36%.

Напередодні парламентських виборів 2006 року угорська меншина краю буде вибирати між двома політичними силами, які в 2005 році були зареєстровані Міністерством юстиції України – Політичною партією “КМКС” Партією угорців України (17.02.05, Ковач Микола Миколайович) та Демократичною партією угорців України, яку очолює народний депутат України Іштван Гайдош (24.03.05). Іштван Гайдош після президентських виборів 2004 року залишив лави СДПУ(о) і став членом фракції Соціалістичної партії в Верховній Раді України (тобто він буде вести агітацію в окрузі за СПУ), а М.Ковач і надалі підтримує В.Ющенко і ПП “Народний Союз Наша Україна”.

Таким чином, суспільно-політичні процеси в Україні, на Закарпатті поділили колись монолітну угорську меншину принаймні на два протилежні табори. Хоча потрібно визнати, що до такого поділу причетними є і політичні сили в самій Угорській республіці.

Починаючи з 1996 р. Угорська Республіка активно стала підтримувати ініціативу угорських національно-культурних товариств Закарпаття, зокрема ТУКЗ, спорудити пам'ятний знак на Верещькому перевалі на честь 1100-річчя приходу угорців у басейни рік Дунаю і Тиси. У 2000 р. набула поширення ідея створення у складі Закарпаття адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району, з метою більш повної реалізації прав та збереження традиційного національного середовища громадян України угорської національності¹⁵. Однак у квітні 2002 р. на попередньому обговоренні й узгодженні протоколу ХІІ засідання Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин з тексту нового протоколу було вилучено питання щодо встановлення пам'ятного знаку на Верещькому перевалі та створення Притисянського району¹⁶.

Слід наголосити, що у Закарпатській області функціонує 17 угорських національно-культурних товариств, серед яких найчи-

сельнішими і найвпливовішими є Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття (ТУІЗ), Форум угорських організацій Закарпаття (ФУОЗ). Крім того, діють такі товариства, як Закарпатське угорськомовне товариство студентів та молодих дослідників, Спілка угорських журналістів Закарпаття, Закарпатська угорська асоціація скаутів, Спілка угорських бібліотекарів Закарпаття, Закарпатське угорське товариство працівників охорони здоров'я, Спілка угорських підприємців Закарпаття тощо¹⁷.

У 2002 р. Україна погодилася на впровадження на своїй території Закону Угорської Республіки № LXII про угорців, які проживають у сусідніх країнах. Закон був ухвалений парламентом Угорщини 19 червня 2001 р. і набув чинності з 1 січня 2002 р.¹⁸. Державні Збори, ухвалюючи згаданий закон, керувалися метою сприяння збереженню мовної та культурної самобутності етнічних угорців сусідніх країн на території держави їх проживання¹⁹. Як наголосив політичний Держсекретар Угорської Республіки Ж.Немет: “Дуже важливо, що Україна не вважає дискримінацією підготовку Угорщиною такого закону”²⁰. Оскільки Угорська Республіка розпочала впровадження Закону в односторонньому порядку без погодження із сусідніми країнами та міжнародними організаціями, то більшість з країн-сусідів висловили свої серйозні застереження щодо нього, а Венеціанська комісія по демократії у жовтні 2001 р. рекомендувала Угорщині внести зміни до Закону, тому його впровадження протягом 2002 р. постійно супроводжувалося під підвищеною увагою сусідніх країн та міжнародних організацій. Враховуючи всі ці обставини, новий уряд Угорщини протягом осені 2002 р. проводив активну політику з метою модифікації та узгодження доопрацьованого Закону Угорської Республіки з міжнародними організаціями та усіма сусідніми країнами²¹.

У ході реалізації на Закарпатті Закону Угорської Республіки “Про угорців, які проживають в сусідніх країнах” розширюються можливості для підтримання зв'язків угорської меншини краю з етнічною батьківщиною. Наприклад, станом на 1 грудня 2002 р. було прийнято на розгляд відповідними організаціями понад 100 тис. заяв²² для оформлення посвідчення закордонного угорця від громадян угорської національності Закарпатської області.

Угорці Закарпаття мають гарантоване державою право навчати дітей рідною мовою, вивчати історію свого народу, відроджувати традиції. Впродовж 90-х рр. XX ст. була вдосконалена мережа угорськомовних освітніх та культурно-мистецьких закладів. Збільшилася кількість дошкільних та загальноосвітніх закладів, де мова навчання та виховання – угорська. В області функціонують спеціальні середні навчальні заклади, в яких створені угорські групи. Сьогодні спеціалістів для шкіл із угорською мовою навчання готують на кафедрі угорської філології Ужгородського національного університету (УжНУ). У листопаді 1989 р. при УжНУ офіційно було відкрито Центр гунгарології, який очолив професор П.Лизанець²³.

Із початку 90-х рр. XX ст. частішими стали заяви угорськомовної інтелігенції області, культурних та громадських товариств щодо створення вищого угорськомовного навчального закладу на Закарпатті. Саме з цією метою у 1993 р. був створений “Фонд за Закарпатський угорський інститут”, який у 1994 р. було зареєстровано як юридичну особу. У цьому ж році Фонд уклав угоду з Міністерством культури і освіти Угорщини та Ніредьгазьким педагогічним інститутом ім. Д.Бешенеї²⁴. Однак, через відсутність відповідної ліцензії Міністерства освіти України, замість вищого навчального закладу, влітку 1994 р. у м. Берегове були відкриті спеціальні угорські педагогічні курси Ніредьгазького педагогічного інституту ім. Д.Бешенеї. У червні 2001 р. інститут був акредитований Українською Державною атестаційною комісією. Восени 2003 р. цей навчальний заклад був перейменований у Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II²⁵.

Із метою сприяння розвитку міждержавних зв'язків у освітній сфері, здобуття вищої освіти угорською мовою представниками угорської національної меншини Закарпаття та забезпечення конституційних прав на здобуття освіти рідною мовою і формування нових засад для проведення процесу інтеграції України до Європейського Союзу, Україна й Угорщина домовилися створити на історичному факультеті Ужгородського національного університету кафедру історії Угорщини та євроінтеграції, яка розпочала свою роботу з 1 травня 2005 р. Договір було підписано у квітні 2005 р. на виконання Закону України “Про національні меншини в Україні”

та протоколу XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин від 25–26 вересня 2003 р.²⁶.

Таким чином бачимо, що з 90-х рр. XX ст. спостерігається істотне зростання кількісних показників угорськомовної системи освіти краю, починаючи від дошкільної і закінчуючи вищою.

Важливу роль у формуванні суспільної думки та збереженні національної самоідентичності відіграють засоби масової інформації. Мозаїка закарпатської угорськомовної преси представлена понад 20 щоденними, щотижневими, щомісячними і щоквартальними виданнями²⁷. Населення Закарпатської області, особливо низинних районів, має можливість дивитися угорські телеканали та слухати радіо. Із 1997 р. на територію області з території Угорщини розпочалася трансляція нових телепрограм: RTL Club, TV-2 та Zemplén TV. Загалом же, значна частина Закарпаття (у місцях компактного проживання угорців) знаходиться у зоні впевненого прийому 5 угорських телепрограм: 3 – наземні (MTV 1, RTL Club, TV-2), 2 – сателітних (MTV 2, Duna). Угорські радіoproграми (Шлягер-радіо, Доновіус-радіо та ін.) угорці краю мають можливість приймати на FM-хвилях²⁸.

Важливим було рішення Закарпатської обласної ради народних депутатів № 2 від 08.02.1992 р. “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове” і за погодженням з Кабінетом Міністрів України було започатковано становлення угорського театрального мистецтва²⁹. Ідею створення театру підтримав фонд ім. Д.Йєсша (м. Будапешт), і тому починаючи з 1992 р. у м. Берегові Закарпатської області здійснювалася реконструкція будівлі угорського драматичного театру³⁰, який за художнім рівнем театральних вистав є одним із провідних мистецьких колективів України.

Протягом досліджуваного періоду угорськомовне населення краю обслуговували 82 клубні установи та 5 музеїв на громадських засадах та за фінансової підтримки Угорської Республіки. Культурно-пропагандистські акції знайшли втілення у встановленні пам’ятних знаків, пам’ятників на честь історичних подій, відомих діячів угорської культури. Угорська національна меншина Закарпаття має найбільший відсоток пам’ятників історії та культури національних

меншин краю. Тільки із 1994 р. по 2000 р. в області на честь історичних подій і відомих діячів угорської культури було встановлено 45 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дошок. У цьому зв'язку, можна стверджувати, що угорці Закарпаття повною мірою можуть реалізовувати свої запити у професійній, художньо-самодіяльній та мистецькій сферах³¹.

Крім того, всім національним меншинам в Україні, і на Закарпатті зокрема, створені відповідні умови для сповідання своєї релігії. Все це стало можливим завдяки демократизації українського суспільства та прийняттю демократичного закону "Про свободу совісті та релігійні організації"³². Щодо угорців Закарпаття, то слід зазначити, що вони належать до 12 релігійних напрямів за віросповідальною ознакою. Крім реформатської, угорці Закарпаття об'єднані майже у 50 римо-католицьких, а також більш як у 30 греко-католицьких громадах³³.

Частина угорського населення відносить себе до православної церкви, а також до протестантських та неорелігійних віровчень. Варто зауважити, що для Закарпатської області характерним є поєднання національних факторів у наявній структурі населення. Об'єктивною реальністю є існування етноконфесійних спільнот, тобто релігійних громад, створених національними меншинами. Прикладом може слугувати Закарпатська реформатська церква, основна увага якої спрямована на зміцнення духовності та культури угорських реформатів.

Таким чином, на основі вище сказаного можна дійти висновку про те, що угорська національна меншина в Україні, зокрема на Закарпатті, має всі можливості для забезпечення своїх суспільно-політичних та духовно-культурних потреб.

¹ Протокол V засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1995 р. На 7 аркушах. (Арк. 2, 6).

² Nemzetközi tudományos konferencia // Kárpáti igazs szó. – 2000. – december 2.– P.1–2.

³ Неопубліковані статистичні дані Закарпатського обласного управління статистики. – Спр. Розподіл населення за національністю та рідною мо-

вою за даними перепису 2001 року. Закарпатська область. Все населення. Постійне населення. Абсолютні дані.

⁴ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про мови в Українській РСР” (1989) // Відомості Верховної Ради України. – 1989. – № 45.

⁵ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 31. – С.429 – 430.

⁶ Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – С.9 – 10.

⁷ Закон України “Про національні меншини в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С.529–531.

⁸ Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – Т.1. – К., 2001. – С. 269–274; Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 24–27.

⁹ Декларація про принципи співробітництва між Україною і Угорською Республікою. –С.26

¹⁰ Протокол до Декларації про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей // Політика і час. – 1992. – №11–12. – С.28.

¹¹ Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство “ІВА”, 2002. –158 с. (Арк.1)

¹² Проект Закону України “Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття” // Новини Закарпаття. – 1992. – 1 лютого. – С. 4.

¹³ Рішення XXIII сесії XXI скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. “Про проект Закону України “Про угорський автономний округ” // Вісник Берегівщини. – 1992. – 7 травня.

¹⁴ Гіркий та повчальний досвід Закарпатських виборів (Берегівський округ № 72 – 2002 // Трибуна. – 2004. – 9 жовтня.

¹⁵ 1998-2002. Országgyűlési jegyzőkönyv. Tavasz ülésszak VI. 2000. május 22-25. 141-144. Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve. 2000. évi tavasz ülésszak május 22-23-24-25-ei ülésének második ülésnapja. 142 szám

¹⁶ Щодо XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18 – 19 червня 2002 р., м. Ужгород) // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 2002 р. На 5 аркушах. (Арк.2)

¹⁷ Dupka Gy. Kárpátalja magyarsága. – Budapest: Markó és Kiss Nyomda Kft, 2000. – С.152–159.

¹⁸ Закон про угорців, які проживають у сусідніх країнах: інтереси та цілі // Факти про Угорщину. – 2002. – №1. С. 1.

¹⁹ Закон Угорської Республіки № LXII 2001 року про угорців, які проживають у сусідніх країнах // Угорщина на шляху до Шенгену: Виклики Україні (Матеріали міжнародного “круглого столу” експертів (м. Ужгород, 1 – 3 листопада 2001 р.)). – Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2001. – С.6, 7, 11.

²⁰ Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 77. Т. X. Довідки, інформації, звіти про роботу міськвиконкомів, райдержадміністрацій, обласних установ та організацій. 03 серпня – 29 грудня 2000 р. На 166 аркушах. (Арк.132).

²¹ На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 5 лютого 1999 р. № 2377/34 щодо реалізації Протоколу VIII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин та на запит Держкомнацміграції № 14-154/11 від 04.08.99 р. // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 1999 р. На 6 аркушах. – Неопубліковані статистичні дані Закарпатського обласного управління статистики. – Дело № 4. Распределение населения по национальности и родному языку по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Закарпатской области и по районам. На 298 листах.

²² Про хід виконання Плану заходів щодо реалізації Протоколу XI засідання українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. – 2002 р. На 10 аркушах. (Арк.1)

²³ Lizanec P. Hungarológiai kutatások Ukrajnában // Acta Hungarica. 1995, VI-ий рік видання. – Ужгород – Ungvár, 1997. – С. 41–47.

²⁴ Інформація до засідання робочої комісії з підготовки до акредитації Закарпатського педагогічного інституту м.Берегово (з угорською мовою навчання). – Берегово, 1995. – С.2–3.

²⁵ Beregszászi Anikó, Csermicskó István, Orosz Ildikó. Nyelv, oktatás, politika. – Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2001. – 143 old.(Old.58).

²⁶ Поточний архів Ужгородського національного університету. – 2005. На 2 аркушах. (Арк.1)

²⁷ Magyarok a világban. Kárpát-medence (Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról) / Sorozatfőszerkesztő dr. Kasza Sándor. – Budapest: Ceba Kiadó, 2000. – p.251.

²⁸ Csernicskó I. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). – Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998. – p. 122–123.

²⁹ Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. Рішення Голови обласної Ради народних депутатів від 8.01.92. № 2 “Про відкриття угорського національного театру в м. Берегове”. – На 168 арк. (Арк.16).

³⁰ Рішко М. 3 днем народження Берегівський театре! // Новини Закарпаття. – 1994. – 24 березня. – С. 3.

³¹ Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 30. Т. IV. Листування з постановчих питань на виконання Указів Президента та доручень Кабінету Міністрів України. 05 травня – 22 травня 2000 р. На 185 аркушах. (Арк.2)

³² Постанова Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію закону Української РСР “Про свободу совісті та релігійні організації” // Новини Закарпаття. – 1991. – 1 червня. – С. 4.

³³ Йовжій С. Релігійна ситуація в Закарпатському поліетнічному середовищі // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення / За загальною редакцією П.В.Токаря. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. – С. 217–